

Вовк Ю.І., Заїка О.І.

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНТЕНСИВНОГО ФОРМУВАННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті подано ґрунтовний аналіз сільського господарства кінця XIX — початку ХХ ст. в Україні. Проаналізовано вступ сільського господарства в систему ринкових відносин.

Ключові слова: *земельна власність, ринок, торгівельна оренда, спеціалізація, диференціація, банківська ціна, врожайність, товар, фермерське господарство.*

Актуальність теми зумовлена тим, що на нинішньому етапі становлення економіки незалежної України, зокрема селянського господарства є пріоритетним.

Метою статті є аналіз сільського господарства України в умовах інтенсивного формування ринкових відносин на початку ХХ ст.

Проблемі вивчення стану сільського господарства періоду початку ХХ ст. присвячено праці як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зокрема А.М. Анфілов, Л.Г. Мельник, М.А. Рубач, М.А.Якименко, С.М. Дубровський.

Еволюція земельних відносин як в Україні, так і в Росії в кінці XIX — на початку ХХ століть відбувалася в умовах боротьби двох напрямів розвитку капіталізму в сільському господарстві. Домінуючим був пруський, тобто буржуазно-поміщицький тип аграрного розвитку, що розвивався в умовах збереження залишків феодалізму, насамперед, великого поміщицького землеволодіння. Незважаючи на всебічну підтримку царату, дворянське землеволодіння в країні невпинно скорочувалося, а питома вага поміщиків у землекористуванні була помітно меншою, ніж у землеволодінні [1, с.17]. За даними поземельної статистики 1905 року, із загальної земельної площі України (41,8 млн. дес.) близько 10,3 млн. дес. належало купцям, духовенству та іноземцям, понад 3 млн. дес. різним державним установам, церквам і монастирям. На 3,1 млн. селянських дворів припадало 25,5 млн. дес. найгіршої землі [2, с.24-25]. У маєтках земельною площею понад 500 десятин зосереджувалось майже 9 млн. десятин землі, тобто 20% місцевого земельно-

го фонду. Найбільшим латифундіям, а їх було 97, належало близько 2 млн. дес. (володіння Браницьких, Потоцьких, Терещенків, Харитоненків, Скоропадських).

Водночас, у багатьох районах України зростала селянська земельна власність. Так, наприклад, у 1896-1897 рр. у Полтавській губернії дворяни втратили 15 231 дес. землі, духовенство 125 дес., євреї 618 дес., німці-колоністи 43 дес., держава 47 дес. Натомість, особи сільського стану купили 4 363 дес.; сільські товариства і громади 10 916 дес.; міста, церкви і різні громадські заклади 3 005 дес. [3,с.376]. На Півдні України було 97,9% дворів общинників, що мали 94% надільної землі, у Задніпровському регіоні 23,3%, що володіли 29,5% землі від всієї надільної, в Дніпровсько-Донецькому регіоні 67,7% дворів общинників, які володіли 71,5% всієї надільної землі [4,с.174]. У 1905 році на Лівобережжі в особистій власності селян знаходилися понад 1 млн. дес. землі, причому 44,5% землі належало сільській верхівці, що мала в господарстві понад 50 дес. [1,с.17]. 92 тис. заможників володіли 2 727 тис. дес. землі, 1 610 тис. десятин відводилось під посіви, 285 тис. коней, 487 тис. великої рогатої худоби. У той же час поміщики Лівобережжя мали 1 708 тис. дес. землі, 656 тис. десятин відводилось під посіви, 87 тис. коней і 169 тис. голів великої рогатої худоби. У Полтавській губернії, південних повітах Чернігівської і північно-західних Харківської губернії заможне селянство мало землі на 1 млн. дес. більше, ніж поміщики, а також у 2,5 рази більше посівів, у 3 рази більше коней і великої рогатої худоби.

Порівняно з іншими районами, розміри власності сільської буржуазії Правобережжя були відносно меншими. Тут господарство дворян, купців, цукрозаводчиків цілком переважало над господарствами сільських заможників. Сільська буржуазія мала 1 135 тис. дес. землі, 132 тис. коней, 149 тис. голів великої рогатої худоби, а поміщикам належало 2 648 дес. землі, 180 тис. коней, 175 тис. голів великої рогатої худоби [5,с.13]. Багатоземельне селянство на Правобережжі становило 10-11%, в той час як на Півдні України 28-30% [6,с.33].

Про те, що більшість землі купували заможні селяни, свідчать такі дані: в 1893 році в Україні було 10 144 випадків купівлі землі загальною площею в 732 925 дес., в тому числі ділянками по 5 дес. було куплено 8 881 десятину, що становило лише 1,2% від загальної площі проданої і купленої землі. Решта землі продавалась і купувалась значно більшими ділянками [7,с.14-17].

Отже, купівля землі, яка вимагала значних коштів, була під силу тільки заможному селянству. Це підтверджує статистика 1905 р., коли

в Україні 129 888 селян мали 3 146,6 тис. дес. землі, а з них 7,4% мали 72,4% усієї землі [8,с.6].

Більш складним було становище у степових багатоземельних губерніях, де 15 400 поміщикам належало 5 256 тис. дес. землі, 1 660 тис. дес. посіву, 306 тис. коней і 422 тис. голів великої рогатої худоби, а 272 тис. куркульським дворам належало 6 484 тис. дес. землі, 5 319 тис. дес. посіву, 1 115 тис. коней, 1 126 тис. голів великої рогатої худоби. 22% господарств Степової України були заможними, а їх сім'ї становили 30% селянського населення [5,с.13].

Отже, заможна верхівка суспільства мала в своїх руках величезні земельні площі, коней, худобу. Серед неї вирізнялась селянська буржуазія, яка випереджала поміщицьке господарство в землекористуванні. Крім надільної та купованої землі ще й орендувала у поміщиків близько 3 млн. дес. [5,с.14]. На початку ХХ століття вона мала певну перевагу в посівній площі (8,1 млн. дес. проти 3,7 млн. дес. поміщицьких наділів), по конях і великій рогатій худобі. Відбувалися корінні зміни в розподілі земельної власності.

За даними статистики землеволодіння, у 1905 р. на одне поміщицьке господарство в середньому припадало 334 десятини землі, тоді як розмір селянського наділу в Україні становив лише 6,5 дес. на двір. На одне бідняцьке господарство припадало тільки 3,7 дес.; на середняцьке 7,2 дес., а на куркульське 15,8 дес. Надільна земля дедалі більше зосереджувалась в руках заможних господарів [8,с.24]. Середній розмір землеволодіння у козаків Чернігівської губернії був 8,7 дес., у колишніх державних селян - 9,7 дес., у колишніх поміщицьких 5,7 дес. Найбільшу групу на Чернігівщині в сільських товариствах складала ті, що мали на двір від 5 до 11 дес. (45%) і володіли 64% всієї мирської землі. Співвідношення населення губернії було таким: 1,5% дворян, 30,8% козаків, 39,8% колишніх поміщицьких селян, 17,7% колишніх державних селян, 0,9% купців і почесних громадян. Селянських товариств з розміром наділу на двір від 3 до 5 дес. було 28%, з розміром наділу менше 3 дес. 16% [10,с.594].

На рубежі ХІХ-ХХ століть йшов процес товаризації як поміщицьких, так і заможних селянських господарств. Також чіткішою стає спеціалізація окремих районів України, що орієнтувались на ринок. Зокрема, на Правобережжі зростають посіви цукрових буряків, на Лівобережжі картоплі, тютюну, конопель, на Півдні йшло інтенсивне витіснення скотарства торгівельним зерновим господарством [11,с.447]. Значно зростає питома вага селянських господарств у вирощуванні культур. Так, в Чернігівській губернії поміщицька частка посівів тютюну становила 27%, тоді як селянська перевищувала 68% [12,с.217].

У 1896-1900 рр. в Україні в середньому збиралося по 88,8 млн. чет-вертин зерна, в тому числі в поміщицьких економіях 40,2 млн., у селянських господарствах 48,6 млн. Значна частина зерна реалізовувалась на ринках збуту. За неповними даними, у 1898 році на внутрішньому ринку було продано зерна і борошна на 380 млн. крб., на зовнішньому майже на 350 млн. [11,с.447]. Обсяги вивозу хліба за кордон продовжували зростати. Так, у 1881-1885 рр. щороку вивозилось усіх злакових 304 млн. пудів, а у 1896-1900 рр. 444 млн. пудів [13,с.25].

У розвитку сільськогосподарського виробництва помітну роль відігравали ярмарки і базари. В.І.Ленін зазначав, що з “грошових видатків на землеробські продукти перше місце посідає купівля жита, головним чином біднотою, далі купівля овочів. Видаток на овочі становить 85 коп. на 1 душу обох статей (по групах від 56 коп. до 1 крб.31 коп.), у тому числі грішми 47 коп. [14,с.150]. Цей цікавий факт вказує нам на те, що серед сільського населення складається ринок продуктів городництва.

У селі Старосілля Київської губернії товарообіг двох ярмарків — Юр'ївського (23 квітня 1895 року) і Михайлівського (8 листопада 1895 року) — досяг 10 тисяч крб. Крім щорічних ярмарків, у селі раз на два тижні збирався базар, річний товарообіг якого становив 5 тис. крб. Місцеве населення торгувало збіжжям, дровами, сіном, салом, маслом, худобою тощо і купувало взуття, мануфактуру, одяг, глиняний посуд, бакалійні вироби та інші товари, які завозили в село. Один раз на рік відбувався ярмарок у Мокрій Калигірці Звенигородського повіту Київської губернії. Сюди з багатьох навколишніх сіл і міст привозили промислові та сільськогосподарські товари на суму понад 192 тис. крб. [15,с.376]. У Волинській губернії на 730 ярмарках товарообіг протягом року перевищував 600 тис. крб. [3,с.122].

Наприкінці XIX століття зріс і грошовий обіг місцевої торгівлі. Так, якщо в 1860 році на ярмарки України було привезено товарів на суму 9 040 804 крб., а продано на 3 444 371 крб., то в 1894 році на ярмарки було привезено товарів на суму 12 445 500 крб., а реалізовано на 5 739 300 крб. Тому привіз товарів у грошовому вираженні збільшився на 36,5%, а продаж товарів на 66,6% [16,с.232].

Отже, в Україні йшов інтенсивний процес створення внутрішнього ринку, у який дедалі більше залучалося селянство, посилювався процес спеціалізації окремих районів України, поглиблювався суспільний поділ праці. На стан торгівлі впливали неврожайні роки, які підвищували ціни і знижували купівельну спроможність населення.

Збільшення землеволодіння (купівля землі) ускладнювалося двома моментами: нестабільною кон'юнктурою цін на землю та за її оренду.

Так, у Херсонській губернії середня орендна ціна 1 десятини землі у 1898-1900 рр. становила 8 крб. 57 коп., у 1900-1904 рр. 11 крб. 4 коп., у 1905р. 12 крб. 50 коп. [17,с.15]. Херсонська земська управа в 1905 році відзначала, що «плати за оренду зростають швидко, мало зважаючи на врожай та зниження цін на зерно» [6,с.23]. У Полтавській губернії з 1896 по 1901 рік орендна плата зросла з 8 крб. 39 коп. до 12 крб. 60 коп. за десятину, а в 1905-1909 рр. оренда 1 десятини землі під озимий посів становила 15 крб. 93 коп. У Київській губернії орендна плата в кінці XIX - на початку XX століть коливалась в межах від 10 до 25 крб. за десятину [2,с.27].

Отже, в кінці XIX на початку XX століть в усіх губерніях України орендна плата значно підвищилась, причому прибутковою могла бути тільки довгострокова оренда, оренда на 1 рік ставала для селян кабалою.

Сільські заможники та орендарі-лихварі орендували у поміщиків великі земельні площі, передавали їх за певну приплату суборендарям-селянам, розбиваючи її дрібними ділянками розміром 1-2 дес., на невеликий строк. Ціни на оренду дрібних ділянок були дуже високими.

Таким чином, диференціація орендних цін відображала демографічну ситуацію в певному регіоні України, матеріальне становище селянства, наявність більшою або меншою мірою кріпосних пережитків, вказувала на диференціацію селянства і зміцнення економічних позицій сільської буржуазії та орендарів-лихварів.

Оренда землі за способом оплати була різною. Так, за даними «Обзора сільського господарства Полтавской губернии 1904 г.», у губернії оренду сплачували половиною урожаю 23,1% селян, грошима 61,6%, відробітками 15,3% [62, 21,23]. На кінець XIX століття грошова оренда поступово витіснила відробіткову [6,с.29]. Грошова оренда у 1901 р. переважала на Правобережжі 96,5%, була нижчою на Лівобережжі 70,7%, проте у Чернігівській губернії тільки 22,6% орендної плати вносилося грошима [18,с.114]. Переважаючою на Чернігівщині була здольщина 56% усіх випадків [19,с.71], зустрічались також відробіткова система і змішана форма оплати орендованої землі. У Харківській і Полтавській губерніях існувала змішана система оренди, яка тісно перепліталася з відробітками, грошовими чи натуральними платежами.

Отже, в кінці XIX на початку XX століття в Україні були всі види оренди: відробіткова (з частини врожаю, з половини); грошова, причому остання почала витісняти всі інші види оренди. У процесі товарно-грошових відносин земля все більше залучалась до ринкового обігу, перетворюючись на товар.

Для основної маси селянства через відсутність коштів і надзвичайну дорожнечу землі її купівля була недоступна. Заможникам у купівлі землі сприяли банки. Створений у травні 1882 року Селянський поземельний банк у 1895 році здобував право купівлі та продажу землі за власний рахунок; його мета полягала у наданні селянам допомоги при купівлі землі у власність. Банк надавав позику під заставу землі, що купувалася. Однак, кредит був вкрай не вигідний для селян від 7,5 до 8,5% на рік. Грошові позики давались лихварями на селі під 20 відсотків і вище, а при натуральній позиції (наприклад, хлібом) треба було повернути на 1/6 чи на 1/4 більше, ніж взято [20,с.330]. Вдавались селяни і до послуг лихварів-крамарів, яким платили по 9,7% на місяць, або 116,4% річних при короткострокових грошових позиках [21,с.49]. Селянський банк іпотечного кредиту видавав селянам позики розміром не більше 500 крб. терміном на 24,5 або 34,5 роки [9,с.9].

Розклад натурального господарства, подальший розвиток товарно-грошових відносин створювали дедалі гострішу потребу в кредиті для селян. Певною протигагою сільським лихварям мали стати позичково-ощадні каси і кредитні товариства, але вони набували розвитку лише в районах господарств фермерсько-хутірського типу на Півдні України. Так, серед сільських кредитних товариств Херсонської губернії у 1902 р. було 10 позичково-ощадних товариств, 15 волосних кас, 5 сільських кас допомоги. Обіги сільських кредитних закладів досягали 3 млн. крб. [3,с.172]. У Таврійській губернії було створено 30 позичково-ощадних товариств, але їх кредитами користувалась в основному сільська верхівка [20,с.330].

Використання машин та найманої праці свідчило про розвиток капіталізму в сільському господарстві. Так, наприкінці XIX століття у капіталізованих поміщицьких та заможних селянських господарствах застосовувалася праця 425 тис. постійних сільськогосподарських робітників. Разом із строковими і поденниками у сільському господарстві було зайнято 1,5-1,8 млн. найманих робітників. Запровадження машин у землеробстві, використання вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів — все це сприяло підвищенню врожайності сільськогосподарських культур, розширенню посівних площ, збільшенню збору зерна. У 1896-1900 рр. Україна в середньому збирала по 88,8 млн. четвертин* зерна, в тому числі в поміщицьких економіях 40,2 млн., в селянських господарствах 48,6 млн. Значна частина зерна реалізовувалась на ринках. За неповними даними, на внутрішньому ринку було продано зерна і борошна на 380 млн. крб., на зовнішньому майже на 350 млн. [11,с.447]. Проте, відробітки, здольщина і малоземелля значної частини селян ставали на перешкоді вдосконаленню агрономічної

культури, придбанню нової техніки. Це позначалося і на продуктивності праці. Так, 18% заможників Дніпровського повіту Таврійської губернії лише на надільних землях засівали більшу площу, ніж 40% збіднілих селян [22,с.37]. Малоземельні орендатори мали, як правило, найгірші знаряддя праці. Що ж до парових молотарок, жниварок, снопов'язанок, то їх могли придбати виключно заможні господарі. «Найголовнішими покупцями знарядь праці земських складів є козаки і селяни: на них припадає 70% усіх проданих плугів і кінних молотарок», відзначав «Вісник фінансів, промисловості і торгівлі» [23,с.212-214].

У 1898-1902 рр. врожайність основних хлібних культур (пшениці, ячменю, жита і вівса) в середньому за рік становила на Правобережжі — 260 млн. пудів, на Лівобережжі 215 млн. пудів, на Півдні України 300 млн. пудів [24,с.238]. По всій Європейській Росії у 1883-1900 рр. урожайність жита в середньому у поміщиків була 6 четвертин з десяти, у селян 5 четвертей, озимої пшениці відповідно 5,75 і 5 четвертин, ярої пшениці 5 і 4,25 четвертин, вівса 8,5 і 7 четвертин [25,с.592]. Урожайність на поміщицьких полях була по житю на 16,7%, по озимій пшениці на 13%, по ярій пшениці на 15% і по вівсу на 17,6% більшою, ніж на селянських полях. За свідченням голови Умансько-Звенигородського з'їзду мирових посередників, на одній десятині селянської землі збирали врожаю не більше 50 пудів, тоді як на поміщицькій 100-120 пудів [26,арк.45].

Всього ж у поміщиків озимими і яровими культурами було засіяно 656 469 дес., у селян 97 990 дес. При співвідношенні площ посівів видно, що у селян під посівом було більше землі на 323 521 дес., ніж у поміщиків, причому під озимими посівами було більше, ніж у поміщиків, на 164 659 десятин, а під яровими більше на 161 862 десятини, площа їх посівів складає 66,9% всієї площі, а площа посівів поміщиків 33,1%. Посів хлібів розподілявся між поміщиками і селянами нерівномірно. Поміщики засівали пшеницею майже вдвічі більше десятин, ніж селяни, які сіяли більше жита, ячменю, гречки, проса, картоплі і конопель. Такий нерівномірний розподіл пояснюється не стільки способом ведення господарства, скільки великою забезпеченістю поміщиків.

Упродовж 1883-1900 рр. урожай польових культур у селянських господарствах Лівобережжя становив 82-92% від урожаю на поміщицьких полях [27,с.40,41]. При урожаю вище середнього (1889р.) в Київській губернії ціни на пшеницю становили 70-75 коп. за пуд, жита 53-55 коп., а в період недороду пуд пшениці коштував до 90 коп. [28,с.131].

Отже, внаслідок кращого обробітку землі і використання кращих за якістю ґрунтів середній збір урожаю у поміщиків був більшим. Існу-

вання панщини і відробітків за оренду стримували підвищення врожайності. На хлібні ціни впливали аграрна криза та неврожайні роки.

Зростаючий попит на продукцію землеробства в Україні, як і пошук шляхів виходу із кризи, викликали помітні зміни в структурі посівних площ. Зростаючі посіви хлібів поступово витісняли менш цінні товарні культури. Так, лише за період з 1881 по 1900 рр. питома вага посіву головних експортних культур (пшениці і ячменю) зростає по Україні в цілому з 42,8% до 52,4%, а по Південних губерніях з 66,6% до 75,1%. Водночас, помітно скорочувались посівні площі під жито, які в кінці XIX століття становили по Україні 14%, а по її Південних губерніях лише 4,5% від загальної площі посіву жита всієї Європейської Росії. У цей час в Україні засівають озимую і ярою пшеницею 6843,3 тис. десятин, ячменем 3376,4 тис. і житом 4,3 млн. дес. землі [29,с.316].

Наприкінці XIX століття Південь України став головним районом виробництва товарного зерна. Площа посівів у Катеринославській губернії в 1899-1903 рр. зростає на 14,6% порівняно з 1894-1898 рр., у Таврійській губернії на 15,5%, в Херсонській на 7,9% [6,с.23]. Зростанню урожайності заважали посухи, хлібний жук, сарана і хом'яки. За спостереженнями хазяїв, на кожні 3 неврожайні роки припадало 4 урожайні [30,с.584]. Правобережні губернії спеціалізувались на виробництві пшениці, цукру; Лівобережні зерна, тютюну і частково цукру. У цей час у південних губерніях України посіви льону значно скоротилися, поступившись соняшнику. Розвивалося травосіяння, городництво, виноградарство та інші види інтенсивного землеробства. Волинська губернія була основним виробником хмелю. Така спеціалізація селянських господарств Волині зумовлювалась тим, що значна площа її земель була заболоченою і тому цукрових буряків тут сіяли мало [31,арк.35-57]. Із 10 тис. га, засіяних цією культурою в Росії, 5,6 тис. га було під посівами на Волині. За 1890-1900 рр. збільшився продаж цукру на внутрішньому ринку більше, ніж у 1,5 рази. Південна і Правобережна Україна вивозила мало хліба на внутрішній ринок, його вирощували головним чином для експорту, який весь час зростав. Якщо у 1876-1880 рр. через азово-чорноморські порти було вивезено за кордон 31 млн. пудів пшениці, то у 1895-1898 рр. вже 84,2 млн. пудів [32,с.266].

Отже, в умовах ринкових відносин на рубежі століть на вирощування і спеціалізацію певних культур впливали географічне положення, метеорологічні умови і якість ґрунтів, близькість ринків збуту, заводів, залізниць, попит на сільськогосподарську продукцію. Селянські господарства, в першу чергу, задовольняли свої потреби і лише незначну кількість виробленої сільськогосподарської продукції поставляли

на ринок, оскільки потрібні були кошти для сплати податків, оренди; поміщицькі господарства, навпаки, споживали меншу частину виробленої продукції, а більшу поставляли на ринок, переробні заводи та на експорт. Суттєву роль у селянському господарстві та його спеціалізації відігравали орендні землі. Збільшення товарного виробництва, зростання суспільного поділу праці, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, спеціалізації зумовили швидке переростання землеробства України в підприємницьке, капіталістичне.

Розвиток промисловості, сільського господарства знаходились у тісному взаємозв'язку. Активний торговельний баланс базувався, перш за все, на експорті продуктів сільського господарства, який значною мірою йшов за рахунок недоїдання народних мас, забезпечував значимість країни в міжнародних економічних стосунках. Однак, якщо сільське господарство давало сировину промисловості, то остання мала вирішальне значення для підйому сільського господарства.

Значне розширення посівних площ, викликане швидким розвитком виробництва зерна на продаж, призвело до різкого скорочення випасів у всіх районах України, а отже і до зростання орендних цін та збільшення плати за випас худоби на пасовищах економії. Скорочувалося поголів'я великої рогатої худоби. Правда, в абсолютній кількості протягом 1810-1900 рр. воно зросло в українських губерніях майже на 1,2 млн. голів, але порівняно з приростом населення, розширенням посівних площ зменшилося приблизно з 145,6 до 95,9 голови на 100 десятин ріллі [29,с.318]. Так, у Київській губернії у 1900 р. у порівнянні з 1899 р. збільшилась чисельність коней на 1 375 голів, або на 4,3%, овець на 14 062, або на 1,5%, чисельність ж рогатої худоби зменшилась на 4 641 голову, або на 0,7%, тонкорунних овець на 7 413, або на 1,7% [28,с.98].

Проте, заміна вола конем негативно відбивалася на становищі більшості селянства, яке через брак коштів не мало можливості забезпечити свої господарства високопродуктивними кінями і змушене було перейти до обробітку своїх земель низькоякісною тягловою силою кінями, шкапами та волами [29,с.317]. Так, у 1912 році в обстежених селах Київської губернії на 100 голів робочої худоби припадало в Уманському повіті волів 7,9, у Канівському 3, Радомисьському 21,5 [33,с.49]. У північних повітах Чернігівської губернії тягловою силою були коні литовської породи, а у південних — коні і воли. В Козелецькому, Остерському, Ніжинському і Борзенському повітах волів і биків серед рогатої худоби було 42-49%, а у — Суразькому і Мглинському до 3-4%. У 1896 р. на 100 десятин землі припадало 12 коней, рогатої худоби 11 голів, овець і кіз по 20, свиней по 10 [34,с.597].

Таким чином, процес еволюції селянського господарства в умовах інтенсивного формування ринкових відносин був складним і суперечливим, що зумовлювалося великою кількістю феодално-кріпосницьких пережитків, які гальмували розвиток продуктивних сил внутрішнього ринку, а разом із тим, загострювали суперечності капіталістичного виробництва. З іншого боку, поглиблення суспільного поділу праці та подальший розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сприяли розвитку господарської спеціалізації губерній України, створювали товарне землеробство, перетворюючи землю в товар. Зміни у землекористуванні та землеволідінні призвели до поступового витіснення дворянського землеволідіння безстановим землеволідінням, придбаним за гроші. Капіталістичні перетворення в землеробстві позначились як на землеробстві, так і на тваринництві, наслідком чого було помітне зростання їх товарності. Процес поглиблення розшарування селянства призвів до утворення дешевої вільнонайманої сили, яка забезпечувала одержання високих прибутків як поміщиками і капіталістами, так і селянською буржуазією

У південних губерніях України, де кріпосницькі пережитки були слабшими, домінував близький до американського процес капіталістичної еволюції сільського господарства, який відбувався більш прискореними темпами, ніж в інших регіонах України. Його суть полягала в тому, що поряд з великими поміщицькими латифундіями капіталістичного типу створювались селянські заможні господарства фермерського типу.

Ярмарки і базари сприяли накопиченню капіталу, спеціалізації сільськогосподарського виробництва, широкому втягуванню селян у товарне виробництво. Цей процес сприяв переходу до оптової торгівлі, вивченню попиту населення на промислові товари, а переробній промисловості давав сировину. Ринок впливав як на розвиток скотарства, так і на систему землеробства та розміри посівних площ. Попит на продукти сільського господарства стримував подальший розвиток господарств. Із зростанням товарного виробництва на селі посилювався процес розшарування селянства на бідняків, середняків і заможних, причому ріст бідняцьких господарств сприяв росту заможних.

Заможне селянство орендувало землю не тільки для ведення господарства, але часто для спекуляції нею як товаром, передачі її дрібним орендарям. При зростанні орендних цін та різниці між довгостроковою орендою і орендою на 1 рік, це приносило великі прибутки.

В Україні заможне селянство переносить центр свого господарювання з надільної на позанадільну — орендовану і куплену землі. На

початку ХХ століття заможне селянство щороку сплачувало поміщикам близько 200 млн. крб. за куповані землі і до 40 млн. крб. за орендовані.

Прогресивне значення для селянського господарства кінця ХІХ - початку ХХ століття мало впровадження тяглової сили коней, що поступово витіснили волів. Завдяки заміні волів кіньми продуктивність праці при оранці, сівбі і збиранню врожаю зросла вдвічі, а при перевезенні зерна в чотири рази. Велике значення у заможному селянському господарстві мала нова землеробна техніка і машини.

У результаті інтенсивної диференціації селянства, в кінці ХІХ століття відбулися корінні зміни в розподілі земельної власності.

Лихварський капітал на селі закабалював селянство, а кредитом по високих відсотках Селянського поземельного банку могли користуватися лише заможники, бідняків і середняків він розорював, весь час створюючи гостру потребу селян в кредиті.

Використання сільськогосподарських машин, найманої праці, зростання грошово-ринкових відносин, спеціалізації регіонів України у виробництві сільськогосподарської продукції, диференціація селянства свідчили про розвиток капіталізму в сільському господарстві.

Список використаних джерел

1. Мельник Л. Г. Соціально-економічний розвиток України (1900-1917 рр.). // Історія України ХХ століття. — Київ, 1992. — Т. 2.
2. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. / М.Н. Лещенко — Держполітвидав УРСР. — Київ, 1956. — 188 с.
3. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона Спб., 1898 — Т. 47.
4. Статистика землевладения 1905 года. Подольская губерния. — СПб., 1906. — 139 с.
5. Рубач М. А. Селянство України у боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. // Історія селянства Української РСР. В 2-х кн. — Київ, 1967 — Т. 2. — 448 с.
6. Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. / В. Качинський — Полтава, 1927. — 329 с.
7. Материали по статистике движения землевладения в России. — Выпуск 5. — СПб., 1903.
8. Матвеева Л. В. Соціально-економічний розвиток України на початку ХХ століття // Історія Української РСР. — Київ, 1978. — Т. 4. — 254 с.
9. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. — 1996. — № 1 — С. 3-14.
10. Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга, С. 34, ч. XXVIII, XXIV; XXXI за 1892; С. 37, ч. IV, VII, XIV, XXII, XXVII і XXVIII

- за 1893 р.; С. 51, ч. VI, X, XI, XIII за 1894 р.; С. 26, ч. XII, XVI за 1895 р.; С. 15, ч. X, XXVI, XXX за 1896 р.; С. 15, ч. XII-а, XII-б, XLIII за 1897 р.; С. 23, ч. 1 за 1898 р.; С. 1, ч. LI, LIV, LXXIX л. В. за 1899 р.; С. 1, ч. XII, XIII, XXII, XXX, L, LXV, LXXXVI л. В. за 1900 р.
11. Лазанська Т. І. Реформа 1861 року та її соціально-економічні наслідки. // Історія України: Курс лекцій у 2-х книгах. — Від найдавніших часів до кінця XIX століття. — Київ, 1991. — Кн. 1. — 492 с.
 12. Статистика землевладения 1905 года. Свод данных по 50-ти губерниях европейской России. СПб. — 1907. — 483 с.
 13. Лось Ф. Є. Нариси з історії СРСР. / Ф.Є. Лось — Київ, 1972 — 24 с.
 14. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. //Повне зібрання творів. — Т. 3 — 160 с.
 15. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. — Київ, 1972 — 166 с.
 16. Сборник сведений по России — 1896 год. — СПб., 1897. — 286 с.
 17. Маслов П.П. Крестьянское движение в России до 1905 года. / П.П.Маслов. — Москва, 1924 — 15 с.
 18. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. — Т. 1-2. — СПб., 1903. — Т.1 — 331 с. — Т.2 — 360 с.
 19. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 год. — Чернигов, 1906 — ч. 41 — 159 с.
 20. Першина З. В. Торгівля, банки і кредит. // Історія Української РСР. — Київ, 1978. — Т. 3.
 21. Гвоздев Р. Кулачество-ростовщичество. Его общественно-экономическое значение. / Р. Гвоздев — СПб., 1908 — 219 с.
 22. Бржеский Н. Крестьянская земельная община по новым данным. //Русское экономическое обозрение, 1893 - № 4. — С. 37.
 23. Внутренние известия // Вестник финансовой промышленности и торговли. — 1897 — № 4. - С. 212-214.
 24. Кульчицкий С. В. Економічний розвиток України. // Історія Української РСР. — Київ, 1978 — Т. 4. — 238 с.
 25. Кауфман А. А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения. // В кн. Аграрный вопрос. Сборник статей. — Москва, 1907. — Т. II — 592 с.
 26. Центральний державний історичний архів. — Ф. 442. — Оп. 703, 1904. — Спр. 350.
 27. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века — СПб, 1906 — Вип. III.
 28. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 г. — Киев, 1901 — 87 с.
 29. Лещенко М. Н. Розвиток капіталізму в сільському господарстві. // Історія Української РСР. — Київ, 1978. — Т. 3. — 317 с.
 30. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1894 — Т. XIa(22) — 584 с.

31. Державний архів Житомирської області. — Ф.352.—Оп. 1.—Спр. 19.
32. Скуратівський В. Берегиня. / В. Скуратівський. — Київ, 1987.
33. Хуторские хозяйства Киевской губернии в 1912 г. — Киев, 1914 — Т. 2.
34. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона. — Спб, 1901. — Т. 63.

References

1. Mel'nyk L. H. Sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok Ukrayiny (1900-1917 rr.). // Istoriya Ukrayiny KhKh stolittya. — Kyiv, 1992. — Т. 2.
2. Leshchenko M. N. Selyans'kyy rukh na Ukrayini v roky pershoi rosiys'koyi revolyutsiyi. / M.N. Leshchenko — Derzhpolitvydav URSS. — Kyiv, 1956. — 188 s.
3. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза, Я. А. Ефрона Спб., 1898 — Т. 47.
4. Statystyka zemlevladyenyya 1905 hoda. Podol'skaya hubernyya. — SPb., 1906. — 139 s.
5. Rubach M. A. Selyanstvo Ukrayiny u borot'bi za peremohu Velykoyi Zhovtnevoyi sotsialistichnoyi revolyutsiyi. // Istoriya selyanstva Ukrayins'koyi RSR. V 2-ky kn. — Kyiv, 1967 — Т. 2. — 448 s.
6. Kachyns'kyy V. Selyans'kyy rukh na Ukrayini v 1905-1907 rr. / V. Kachyns'kyy — Poltava, 1927. — 329 s.
7. Materyaly po statystyke dvyzhenyya zemlevladyenyya v Rossyy. — Vypusk 5. — SPb., 1903.
8. Matveyeva L. V. Sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok Ukrayiny na pochatku KhKh stolittya // Istoriya Ukrayins'koyi RSR. — Kyiv, 1978. — Т. 4. — 254 s.
9. Yakymenko M. A. Stanovlennya selyans'koho (fermers'koho) hospodarstva v Ukrayini pislya skasuvannya kriposnoho prava (1861-1918 rr.) // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. — 1996. — № 1 — S. 3-14.
10. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Sankt-Peteburhu, S. 34, ch. XXVIII, XXIV; XXXI za 1892; S. 37, ch. IV, VII, XIV, XXII, XXVII i XXVIII za 1893 r.; S. 51, ch. VI, X, XI, XIII za 1894 r.; S. 26, ch. XII, XVI za 1895 r.; S. 15, ch. X, XXVI, XXX za 1896 r.; S. 15, ch. XII-a, XII-b, XLIII za 1897 r.; S. 23, ch. 1 za 1898 r.; S. 1, ch. LI, LIV, LXXIX i. V. za 1899 r.; S. 1, ch. XII, XIII, XXII, XXX, L, LXV, LXXXVI i. V. za 1900 r.
11. Lazans'ka T. I. Reforma 1861 roku ta yiyi sotsial'no-ekonomichni naslidky. // Istoriya Ukrayiny: Kurs lektsiy u 2-ky knykhakh. — Vid naydavnishykh chasyv do kintsya KhKh stolittya. — Kyiv, 1991. — Kn. 1. — 492 s.
12. Statystyka zemlevladyenyya 1905 hoda. Svod danykh po 50-ty hubernyyakh evropeyskoy Rossyy. SPb. — 1907. — 483 s.
13. Los' F. Ye. Narysy z istoriyi SRSR. / F.Ye. Los' — Kyiv, 1972 — 24 s.
14. Lenin V. I. Rozvytok kapitalizmu v Rosiyi. //Povne zibrannya tvoriv. — Т. 3 — 160 s.
15. Istoriya mist i sil URSS. Cherkas'ka oblast'. — Kyiv, 1972 — 166 s.
16. Sbornyk svedeny po Rossyy — 1896 hod. — SPb., 1897. — 286 s.
17. Maslov P.P. Krest'yanskoe dvyzhenye v Rossyy do 1905 hoda. / P.P.Maslov. — Moskva, 1924 — 15 s.

18. Materyaly vysochayshe uchrezhdennoy 16 noyabrya 1901 hoda Komyssey po yssledovanyu voprosa o dvyzhenyy s 1861 hoda po 1900 hod blahosostoyaniya sel'skoho naseleniyya srednezemel'del'cheskykh hubernyy, sravnytel'no s druhymy mestnostyamy Evropeyskoy Rossyy. — T. 1-2. — SPb., 1903. — T.1 — 331 s. — T.2 — 360 s.
19. Sel'skokhozyaystvennyy obzor Chernyhovskoy hubernyy za 1904 hod. — Chernyhov, 1906 — ch. 41 — 159 s.
20. Pershyna Z. V. Torhivlya, banky i kredyt. // Istoriya Ukrayins'koyi RSR. — Kyiv, 1978. — T. 3.
21. Hvozdev R. Kulachestvo-rostovshchychestvo. Eho obshchestvenno-ekonomycheskoe znachenye. / R. Hvozdev — SPb., 1908 — 219 s.
22. Brzheskyy N. Krest'yanskaya zemel'naya obshchyna po novym dannym. //Russkoe ekonomycheskoe obozrenye, 1893 - № 4. — S. 37.
23. Vnutrennye yzvestyya // Vestnyk fynansovoy promyshlennosty y torhovly. — 1897 — № 4. - С. 212-214.
24. Kul'chyts'kyy S. V. Ekonomichnyy rozvytok Ukrayiny. // Istoriya Ukrayins'koyi RSR. — Kyiv, 1978 — T. 4. — 238 s.
25. Kaufman A. A. K voprosu o kul'turno-khozyaystvennom znachenyy chastnoho zemlevladyeniya. // V kn. Ahrarnyy vopros. Sbornyk statey. — Moskva, 1907. — T. II — 592 s.
26. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv. — F. 442. — Op. 703, 1904. — Spr. 350.
27. Svod statystycheskykh svedeny po sel'skomu khozyaystvu Rossyy k kontsu KhIKh veka — SPb, 1906 — Vyp. III.
28. Pamyatnaya knyzhka Kyevskoy hubernyy na 1900 h. — Kyev, 1901 — 87 s.
29. Leshchenko M. N. Rozvytok kapitalizmu v sil'skomu hospodarstvi. // Istoriya Ukrayins'koyi RSR. — Kyiv, 1978. — T. 3. — 317 s.
30. Энциклопедический словарь F. A. Brok•hauza y Y. A. Efrona. — SPb., 1894 — T. KhIa(22) — 584 s.
31. Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti. — F.352.—Op. 1.—Spr. 19.
32. Skurativs'kyy V. Berehynya. / V. Skurativs'kyy. — Kyiv, 1987.
33. Khutorskye khozyaystva Kyevskoy hubernyy v 1912 h. — Kyev, 1914 — T. 2.
34. Энциклопедический словарь F. A. Brok•hauza, Y. A. Efrona. — Spb, 1901. — T. 63.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2014 р.

Ю.И. Вовк, А.И. Заика

Сельское хозяйство Украины в условиях интенсивного формирования рыночных отношений в начале XX века

В статье представлен анализ развития сельского хозяйства конца XIX — начала XX в. в Украине. Проанализировано вступление сельского хозяйства в систему рыночных отношений.

Ключевые слова: земельная собственность, рынок, торговая аренда, специализация, дифференциация, банковская цена, урожайность, товар, фермерское хозяйство.

Y. Vovk, A. Zayika

**Agriculture of Ukraine in the conditions of intensive formation
market relations in the early twentieth century**

The article gives the deep analyses of Ukrainian agriculture at the end of the 19th up to the beginning of the 20th century. The entry of agriculture into the system of market relations has also been considered.

The article investigates the agriculture specialization of certain regions of Ukraine and the process of domestic market creation.

The article shows the use of machinery and wage labour in agriculture. The process of rent relations has also been analyzed.

Key words: agricultural property, market, trade rent, specialization, differentiation, bank price, crop capacity, goods, farm.